

JUHÁSZ ZSUZSANNA *

A bebörtönzés építésze

I. Bevezető gondolatok

A fogvatartási helyek kialakítása, dizájnja meghatározó szerepet tölt be a börtönrendszer céljának megértésében, avagy hűen tükrözi a bebörtönzés, a személyi szabadság elvonásának megtapasztalását, átélését a fogvatartottak által. A börtönépítész, és -dizájn tehát megjeleníti a bebörtönzésben rejlő ártalmakat és fájdalmakat, képesek hatást gyakorolni az egyes börtönépületek funkcionalitására, a börtön falain belül elhelyezett fogvatartottak rehabilitációjára. Wener¹ megfogalmazásával élve a végrehajtási intézmények nem pusztán a fogvatartottak elhelyezésére szolgáló jó vagy rossz, kényelmes vagy éppenséggel kényelmetlen létesítmények, hanem sokkal inkább olyan építmények, amelyek kifejezésre juttatják az intézmény, sőt talán az egész büntető igazságszolgáltatási rendszer filozófiáját is. Moran és kollégái megközelítésében² a börtönök visszatükrözői és közvetítői a társadalmi, politikai és kulturális értékeknek mind a büntetést alkalmazó és végrehajtó állam, mind pedig az egyes végrehajtási intézetek szintjén. Ilyenformán a börtönök megjelenése, kialakítása megjeleníti a fennálló társadalmi rendszer büntetőfilozófiáját és egyfajta üzenetet közvetít a szabadságelvonás céljáról egyrészt a fogvatartottak, illetve a potenciális bűnelkövetők, másrészt pedig a társadalom irányába.

II. A modern börtönépítészet vázlatos áttekintése

Előljáróban leszögezhető, hogy napjainkban a börtönépítészet, és -dizájn egyike a honi börtönügy kevésbé kutatott területeinek,³ az e kérdéskörrel foglalkozó idegen nyelvű

* egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem

¹ WENER, RICHARD E.: *The environmental psychology of prisons and jails: creating humane spaces in secure settings*. Cambridge University Press, Cambridge, 2012. 7. p.

² MORAN, DOMINIQUE – PALLOT, JUDITH – PIACENTINI, LAURA: *Lipstick, lace, and longing: constructions of femininity inside a Russian prison*. *Environment and Planning D: Society and Space* 2009/4, 701. p.

³ Honi viszonylatban a történeti aspektusok bemutatása kapcsán ugyanakkor szükségszerű megemlíteni Mezey Barna munkásságát. Így többek között MEZEY BARNA: *A börtön természeti kora, avagy a börtönépítészet kezdetei*. *Börtönügyi Szemle* 1991/2, 51–58. pp.; MEZEY BARNA: *A börtönépületek üzenete. (A szabadságvesztés-büntetés funkcióinak szimbolikus kifejeződése a büntetés-végrehajtási architektúra kezdetén)*. *Jogtörténeti Szemle* 2007. különszám, 169–179. pp.; MEZEY BARNA: *A börtönrendszerek és a börtönépítészet a századforduló idején*. *Börtönügyi Szemle* 2006/1, 37–42. pp.; MEZEY BARNA: *Régi idők tömlőcei –*

szakirodalmi munkák pedig elsősorban az USA, Anglia, illetve a skandináv országok börtönviszonyaiba engednek betekintést. A jelen kori helyzet ismertetését megelőzően emellett szükségszerűnek tartjuk a modern börtönépítészet kezdeteinek felvázolását.

Az előzmények között egyfajta mérföldkőként említhető a XVII–XVIII. század fordulója, amelytől kezdve beszélhetünk az egyházi építészet kötöttségeitől megszabaduló, és egyúttal a végrehajtási célokat szolgáló önálló börtönépítészetről.⁴ Noha az építészet kiszabadulhatott az egyházi építészet keretei közül, a középkori hatások, így a megtorló hatalom kifejeződése még a XVIII–XIX. századi börtönépítkezések korszakában is megfigyelhetők voltak. Grandiózus, terebélyes épületeket emeltek, amelyek külső kialakításukat tekintve erőt és biztonságot sugároztak és leginkább az állam büntető hatalmát jutatták kifejezésre.⁵ *Johnston*⁶ például a jogsértők elrettentésére szolgáló kézzelfogható szimbólumokként jeleníti meg a kor börtöneit, olyan épületekként, amelyeknél a külső dizájnnak lélektani és fizikai funkciója egyaránt a potenciális elkövetők megfélemlítése, elrettentése. A homlokzatnak így kifejezésre kellett juttatnia a börtönfalakon belüli szigort, a fenyegető és apátiával teli légkört.

Foucault szerint a modern fegyelmező hatalom működésének mintapéldáját jelentette a *Jeremy Bentham* angol filozófus által a XVIII. század végén papírra vetett körkörös alaprajzú építmény a „mindent látó” Panopticon⁷ is.⁸ A terv szerint a kör alakú építmény közepén elhelyezkedő óratornyból akár egyetlen ór is folyamatosan figyelemmel kísérhette volna a fogvatartottakat, anélkül, hogy ő is láthatóvá vált volna.⁹ *Foucault* szerint ez a „láthatósági csapda” a rend garanciája.¹⁰

Hacker Ervin a börtönépületek kialakítását tekintve 1943-ban megjelent munkájában¹¹ négy börtönépítészeti rendszerről tett említést. Így a legrégebbikét mutatta be az ún. udvar-rendszert, amely elsőként az angliai Milbank végrehajtási intézetnél valósult meg 1821-ben. Ennek a kialakításnak a lényege, hogy a zárkákat és egyéb helyiségeket a részben öt-, illetve hatszögletű udvar körül vezető folyosókra nyílóan helyezték el. Az udvarok az egyes elítéltek kategóriák (férfiak, nők, fiatalok) elkülönítésére szolgál-

büntetések, börtönök, bakók. Rubicon-Ház Bt., 2010. Ugyancsak kiemelendő HACKER ERVIN: *A szabadságvesztésbüntetések végrehajtására szolgáló intézetek építése és berendezése.* Különnyomat, Budapest, 1943.; illetve SZEMERE BERTALAN: *Terve egy építendő javító-fogháznak. A magány-rendszer elvei.* Werfer Károly Könyvnyomó Intézete, Kassa, 1838.

⁴ MEZEY BARNA: *A börtönépületek üzenete. (A szabadságvesztés-büntetés funkcióinak szimbolikus kifejeződése a büntetés-végrehajtási architektúra kezdetén).* Jogtörténeti Szemle 2007. különszám, 178. p.

⁵ HANCOCK, PHILIP – JEWKES, YVONNE: *Architectures of incarceration. The spatial pains of imprisonment.* Punishment & Society December 2011. 6. p.

⁶ JOHNSTON, NORMAN: *Eastern State Penitentiary: A Crucible of Good Intention.* University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1994. 36. p.

⁷ Ez az építészeti megoldás ugyanakkor nemcsak Bentham ötlete volt, terveit már több hasonló építkezés megelőzte. MEZEY BARNA: *A büntetés forradalma és a börtönépítészet. (A büntetés-végrehajtás architektúrájának feltételeinek megváltozása a 18–19. században).* Jogtörténeti tanulmányok VII., Pécs, 2001. 301. p.

⁸ KISS BALÁZS: *Michel Foucault hatalomfelfogásáról.* Politikatudományi Szemle 1994/1, 51. p.

⁹ Noha a börtön Angliában nem épülhetett meg, ma is vannak olyan büntetés-végrehajtási intézetek például Amerikában, illetve Ausztráliában, amelyek ezen elv szerint működnek.

¹⁰ FOUCAULT, MICHEL: *Discipline and punish. The birth of prison.* Random House Inc., New York, 1995. 200. p.

¹¹ HACKER ERVIN: *A szabadságvesztésbüntetések végrehajtására szolgáló intézetek építése és berendezése.* Különnyomat, Budapest, 1943. 4–9. pp.

tak. E megoldás alapvető hibája volt, hogy a zárkákba sem a világosság, sem pedig a levegő közvetlenül nem juthatott be (külső zárrendszer).

A második az ún. csillagrendszer volt, amely nevét onnan kapta, hogy egy központból több folyosó indult ki csillagszerű elrendezkedésben. A zárkák itt a folyosók két oldalán helyezkedtek el. E megoldás így ötvözte a panoptikus elgondolást a külső zárrendszerrel. Ezt a rendszert honosították meg elsőként a Philadelphiai Eastern State Penitentiary intézetnél 1826-ban, amely az ún. magánelzárási/philadelphiai rendszer¹² alapját jelentette. Azoknál a csillagrendszerű börtönöknél,¹³ amelyek ezt a magánelzárási rendszert hirdették és alkalmazták a zárkák két részből álltak: a tulajdonképpeni zárkából és egy parányi, a zárkától ajtóval elválasztott sétálóudvarból. Annak érdekében, hogy a fogvatartottak ne érintkezessenek egymással, a csillagszerű sétálóudvaroknál falkiugrásokat alkalmaztak. Az éjjel-nappal külön, a kolostori cellák mintájára tervezett zárkákban elhelyezett rabok emellett az istentiszteleteket is külön fülkékben hallgatták.

A *Hacker* által harmadikként említett építészeti megoldás az ún. tömb-, vagy blokkrendszer. Itt a zárkák két sorban, egymásnak háttal vannak elhelyezve, a tömböt pedig folyosók veszik körül. Az épülettömböt a külvilágtól egy, a tömb/blokk feletti skatulyaszerű épület határolja el, mint például a párizsi Conciergerie Vizsgálati Fogház esetében.

A negyedikként ismert körrendszer ugyancsak *Bentham* gondolatához nyúlik vissza, így a kör alakú épület belső szélén vannak a zárkák elhelyezve, ugyanakkor a csillagrendszerrel összehasonlítva nagyobb áttekinthetőséget biztosít, illetve a zárkák a fényt, illetve a levegőt közvetlenül kaphatják. Hollandiában ezt a kör alaprajzot vette alapul Harlem, illetve Breda büntetés-végrehajtási intézete.

III. Első-, másod-, illetve harmadgenerációs börtönök az USA-ban

Amerika börtönépítészetének meghatározó állomásaként tartják számon a korábban már hivatkozott magánelzárási/philadelphiai rendszert megtestesítő Eastern State Penitentiary megépítését. A magánelzárással, a magáncellák kiépítésével a közös elzárásból adódó káros hatásoktól kívánták megóvni a fogvatartottakat. Ezzel az elhelyezéssel, a magányra kényszerítéssel ugyanakkor sok esetben a rabok mentális és fizikai leépülését érték el. Építészeti szempontból pedig az épület nem birkózott meg a nyári melegekkel, így a zárkák egész évben nyirkosak, dohosak voltak, ami különösen kedvezett a betegségek terjedésének. Emellett a zárkákat lehetetlen volt szellőztetni az ajtók főfolyosóra történő kinyitása nélkül, így azonban a foglyok kommunikálhattak egymással, ami aláásta a rendszer büntetőszemléletét.

¹² A XIX. század elején az USA-ban meghonosodó rendszer lényege a teljes magányra, a fogvatartottak teljes elszigeteltségére való törekvés, amely a kvéker vallási felfogás szerint elősegíti a bűn megbánását, a megvilágosodást. A philadelphiai rendszer a XVIII.–XIX. század fordulójára megbukott, Európa pedig már a gyakorlat által módosított rendszert vette át és próbálta meg tökéletesíteni. Vö.: MEZEY BARNA: *Nagy tervek kora. Börtönépítészeti a 18. és 19. században*. Börtönügyi Szemle 1994/1, 109. p.

¹³ A csillagrendszer hőskoráról, az alkalmazott építészeti megoldásokról részletesen olvashatunk MEZEY 2001, 305–308. pp.

A börtönt egyébként több ízben kibővítették újabb sugaras szárnyakkal, mégis nehéz volt elhelyezni a növekvő számú fogvatartottat az egyszintes épületben.¹⁴

A magánelzárás rendszerével párhuzamosan alakult ki az ún. auburni vagy hallgatási rendszer, amely új börtönstruktúrát eredményezett New Yorkban. Az Auburni Végrehajtási Intézet 1816-ban épült és nyomban szembetalálta magát egy sor problémával. Az intézmény elégtelen fűtési rendszere, a nyirkos és rágesálókkal teli aprócska zárkák éppúgy kedveztek az elmebajnak, mint a testi betegségeknek. Az intézmény vezetése egyfajta megoldásként engedte meg a fogvatartottaknak, hogy az idő egy részét a zárkán kívül tölthessék. A rabok szigorú napirendet követve teljes hallgatási tilalom mellett a zárkákön kívüli közös munkatermekben dolgoztak és csak az estéket kellett zárkájukban tölteniük. Ilyenformán, noha a Panoptikon elgondolása az Eastern State Penitentiary építését inspirálta, a fogvatartottak teljes ellenőrzése mégis az Auburni Intézetnél vált realitássá.¹⁵

Építészetiileg az auburni rendszer a hatékony működéshez sokkal kevesebb szükséglettel bírt, mint a magánelzárási/philadelphiai rendszer: az éjszakai elhelyezésre szolgáló zárkák mellett közös munkatermeket kellett kialakítani, illetve nem voltak megkötések a külső kialakítást, valamint a méretet illetően sem. Ebből adódóan az építészet aktív szerepéről ennél a rendszernél kevésbé lehetett beszélni. Mindezek ellenére e két börtönrendszer képezte az alapját az USA-ban az ún. elsőgenerációs végrehajtási intézeteknek.¹⁶

A másodgenerációs börtönmodellek arra az elgondolásra épültek, hogy a fogvatartottak olyan bűnelkövetők, akik feltehetőleg a bebörtönzés alatt is rossz magaviseletűek, ezért a törekvés arra irányult, hogy a személyi állományt megvédjék tőlük. A korábbi magánzárkás elhelyezéssel szemben itt a fogvatartottakat kisebb csoportokban helyezték el és az adott csoport őrzéséről egy-két őr gondoskodott. Az egyes zárkatömbök egyrésztől közösségi tereket, egyfajta társalgót tartalmaztak, ahol a fogvatartottak eltöltötték a napjukat, illetve voltak zárkák is, amelyek éjszakai szálláshelyként vagy a fogvatartottak elkülönítésére szolgáltak. Alapvetően azonban a folyamatos magánzárkában való elhelyezést elvetették, ezzel elkerülve az Eastern State Penitentiary-nél tapasztalt nagyfokú mentális rendellenességeket. A közösségi terek lehetőséget teremtettek arra, hogy a fogvatartottak immár nemcsak verbálisan, hanem fizikailag is érintkezzenek egymással, még ha az őrszemélyzet folyamatos ellenőrzése mellett is.

Az egyes zárkatömbök egy centralizált területhez csatlakoztak, ahol a rabok étkezése, látogatók fogadása, illetve különböző programok zajlottak. Ha a fogvatartottak ezek közül bármelyiket igénybe akarták venni, a zárkatömbből a központi területre történő mozgásuk felügyelete már nagyobb számú őrszemélyzet jelenlétét feltételezte. A személyzettel összefüggő költségek, illetve az imént hivatkozott szolgáltatások centralizáltsága miatt kapta ez a modell a legtöbb kritikát.

Ezek a másodgenerációs börtönök olyan irányítótermekhez hasonló helyiségeket tartalmaztak, ahonnan az őrök folyamatosan nyomon követhették, felügyelheték a fogvatartottakat, anélkül azonban, hogy az elítéltekkel közvetlenül kellett volna érintkezniük.

¹⁴ ELTON, MARGOT: *Blueprints and bars. An Exploration into the Effects of Architecture Upon Rehabilitation in Correctional Institutions*. Thesis (B.A.) 2007. 43. p.

¹⁵ FOWLER, MEGAN: *The human factor in prison design: contrasting prison architecture in the United States and Scandinavia*. ACSA Annual Meeting 2015. 374. p. file:///C:/Users/Dell/AppData/Local/Temp/ACSA.AM.103.45.pdf, (2017. 05. 22.)

¹⁶ ELTON 2007, 40. p.

Mindezt az a megfontolás vezette, hogy közvetlen kapcsolat hiányában a fogvatartottak általi veszélyeztetésnek sincsenek kitéve. Az öröktől így csak akkor várták el a zárkatömbbe való belépést, ha például a fogvatartottak közötti erőszakra kellett reagálni. Mivel a másodgenerációs börtönökhöz kapcsolódó büntetőfilozófia a fogvatartottakat erőszakos és agresszív jellemeként tüntette fel, az esetleges erőszak megelőzését az őrszemélyzet által egyáltalán nem tartották reális célkitűzésnek.

A harmad- vagy más néven újgenerációs börtönök szakítottak a fogvatartottakat természetükén fogva agresszívként feltüntető ideával és helyébe a humánus bánásmód gondolatát ültették. Ennek lényege az az elgondolás, hogy a fogvatartottak és a fogvatartók közötti kölcsönös tisztelet egy humánus, a felek együttműködésén alapuló börtönkörnyezetet eredményezhet. Ezen szemlélet mentén az őrszemélyzet már nem külső szemlélő, hanem jelen van az egyes zárkatömbökön belül. Mindez egyrésztől egy biztonságosabb közeget teremt a fogvatartottak számára, másrészt a rabok közötti esetleges erőszak így nemcsak megfékezhető, hanem meg is előzhető.

A humánusra építő újgenerációs börtönök filozófiája abból indul ki, hogy az emberséges bánásmód megteremtése érdekében a végrehajtási intézeteknek – ahány módon csak lehetséges – utánozniuk kell a tipikus mindennapi életet. Így például annak is be tudhatóan, hogy az erőszakos cselekmények száma lényegesen visszaesett,¹⁷ a zárkákban a korábbi beépített acél mosdók helyett „a normális állapothoz közelítő” porcelán szerelvényeket tudtak beszerezni. Amíg a másodgenerációs börtönök a mentális betegségek elkerülése érdekében mellőzték a fogvatartottak egyedül való elhelyezését, a harmadgenerációsok már meggyőződéssel hirdetik, hogy a rabokat együtt, közösen kell elhelyezni, többek között annak érdekében is, hogy segíteni tudjanak egymásnak.

Összehasonlításképpen az alapvető különbség a másod-, illetve harmadgenerációs börtönök között abban áll, hogy a különféle szolgáltatások (látogatófogadó helyiségek, mosoda, étkezési lehetőség) az egyes zárkatömbökön belül találhatóak, így a fogvatartottaknak a tömböt nem is kell elhagyniuk. Az étkeztetés például vagy a zárkatömbön belüli társalgóban vagy a zárkán belül történik. Térbeli, illetve pénzügyi okokból ugyanakkor azzal kell szembesülni, hogy az egyes zárkatömbök már nem képesek egyéni programlehetőségeket, képzéseket biztosító helyiségeket is nyújtani a fogvatartottak számára.¹⁸

IV. Büntetni vagy rehabilitálni?

A magas, sőt kifejezetten túlzó bebörtönzési rátákat¹⁹ felmutató országok, így különösen az USA, illetve európai viszonylatban Oroszország, valamint másik oldalról az alacsony fogvatartotti populációval rendelkező államok, mint például a skandináv országok nemcsak eltérő technikákat, szankciókat alkalmaznak a börtönnépeség csökkentése érdekében, hanem eltérő elveket vallanak, képviselnek a szabadságvesztéssel, a szabadságel-

¹⁷ TARTARO, CHRISTINE: *Examining Implementation Issues with New Generation Jails*. Criminal Justice policy Review September 2002. 220–221. pp.file:///C:/Users/Dell/Downloads/examining%20implementation%20issues.pdf

¹⁸ ELTON 2007, 40–53. pp.

¹⁹ A fogvatartotti/bebörtönzési ráta alatt a 100.000 lakosra jutó fogvatartotti létszámot értjük.

vonással kapcsolatban. Így a „kevesebb jogosultság” elve²⁰ – egyebek mellett – azt a szemléletet tükrözi és hirdeti, hogy a fogvatartottaknak a végrehajtási intézetekben szenvedniük kell és nemcsak a személyi szabadság elvesztése, hanem a végrehajtási körülmények által is. A szabadságelvönás elsődleges célja tehát az elítéltek megbüntetése. A kaliforniai Pelican Bay Állami Börtön fogvatartottai például többek között azért kezdtek éhségsztrájkba 2013-ban, hogy tiltakozzanak a parányi, hangszigetelt, ablak-talan betonzárkákban történő elszigetelésük ellen.²¹

Ezzel szemben többek között a normalizáció elvét következetesen képviselő és a gyakorlatba is átültető skandináv országok²² meggyőződéssel vallják, hogy a végrehajtás célja a fogvatartottak rehabilitációja és a börtönfeltételeket a lehető legnagyobb mértékben közelíteni kell a szabad világ életkörülményeihez, ami egyebek mellett megnyilvánul a végrehajtási körülmények kivételes, mondhatni „luxus” jellegében, az egyszemélyes elhelyezés biztosításában, a higiéniai feltételekben, a személyes élettér nagyságában. Mindezek alapján találoan jegyezte meg Pratt,²³ hogy nincs „börtönország” Skandináviában.

1. Amerika

Amerikát a végrehajtási intézetekkel kapcsolatban az utóbbi időben igen gyakran a költségek csökkentésének²⁴ és a hatékonyság fenntartásának kettőse jellemzi. Az építmények funkciójának leginkább megfelelő épület és helyiségek kialakításának, a biztonságának a követelménye mellett így az olyan költséges tényezők, mint az ablakok, étkezésre, testedzésre, pihenés céljára szolgáló helyiségek sok esetben háttérbe szorulnak, tekintve, hogy a cél a lehető legkevesebbet költeni. A fentiek alapján nem meglepő, hogy az amerikai börtönkörnyezet maga kreálja a lehetőséget az erőszakra, a feszültségre. Jellemző továbbá az a konzervatív megközelítés, amelynek a lényege, hogy a fogvatartottaknak meg kell tapasztalniuk a börtönélet nehézségeit annak érdekében, hogy ne váljanak visszaesők, így a közvélemény jelentős része a bűnelkövetők nyílt megbün-

²⁰ Az elv lényege, hogy a fogvatartottak ne éljenek jobb körülmények között, mint a legalsóbb társadalmi osztály tagjai.

²¹ Az éhségsztrájkjal párhuzamosan az építészek egy csoportja petíciót nyújtott be az Amerikai Építészeti Intézethez, annak érdekében, hogy az akadályozza meg az olyan építészeti megoldásokat, amelyek kínzást, embertelen, megalázó bánásmódot eredményeznek.

²² E témáról bővebben UGELVIK, THOMAS: *Prisons as welfare institutions? Punishment and the Nordic Model*. In: BENNETT – JEWKES – CREWE (szerk.): *Handbook on prisons*. Routledge, London, 2016.; PRATT, JOHN: *Scandinavian Exceptionalism in an Era of Penal Excess. Part I: The Nature and Roots of Scandinavian Exceptionalism*. *British Journal of Criminology* 2008/2. 119–137. pp. munkája jelentette. Emellett MATHIESEN, THOMAS: *Scandinavian exceptionalism in penal matters. Reality or wishful thinking?* In: Ugelvik – Dullum (eds.): *Penal Exceptionalism? Nordic Prison Policy and Practice*. Routledge, New York, 2012. 13–37. pp.

²³ PRATT 2008, 121. p.

²⁴ A New York székhelyű Vera Institute of Justice 40 tagállamra kiterjedő kutatása például azt mutatta, hogy a 2010-es évben fogvatartottanként a végrehajtás átlagköltsége 31.286 dollár volt. HENRICHSON, CHRISTIAN – DELANEY, RUTH: *The Price of Prisons. What Incarceration Costs Taxpayers*. Vera Institute of Justice, January 2012. 12. p.

tetését várja el és megdöbben bármilyen, a fogvatartottak kényelmét szolgáló tevékenységtől, kezdeményezéstől.²⁵

Mindemellett vita tárgyát képezi az építészek szerepe, feladata a börtöndizájn kialakításában. Az egyik ilyen vitatott kérdés az építészek körében az ablakok alkalmazása a végrehajtási intézeteknél. Az egyik oldal úgy véli, hogy a fogvatartottak nem érdemlik meg az ablakokat, mert azok egyebek mellett egy esetleges szökési terv fontos elemei lehetnek. Vannak akik szerint az ablakkal ellátott zárkákat a jó magaviselet jutalmaként, azaz egyfajta ösztönzőként kellene használni. Ezzel szemben a másik megközelítés az élet alapvető szükségleteként tekint a napfényre, az azt átengedő ablakokra és külön hangsúlyozzák a napfény hangulatra gyakorolt jótékony hatását, stresszoldásban betöltött szerepét.²⁶

A kérdés jelentőségét mutatja, hogy az Amerikai Büntetés-végrehajtási Szövetség (ACA) irányelvet adott ki²⁷ a zárkaablakokkal, illetve azok méretével kapcsolatban. Ezen irányelv alapján a természetes fény elérésének a lehetőségét valamennyi fogvatartotti zárka esetén biztosítani kell és valamennyi cellának rendelkeznie kell egy külső térre néző kilátással. Az irányelv ugyanakkor *Elton* szerint két igen vitatható megállapítást is tartalmaz: így egyrészt kimondja, hogy a természetes fény biztosításának követelménye csak az általános fogvatartotti néesség körében érvényesítendő, ami ennek megfelelően nem irányadó például az elkülönített, illetve egészségügyi részlegben elhelyezett fogvatartottak vonatkozásában. Másrészt az ablakok alkalmazását a zárkában eltöltött időhöz is köti, így nem kötelező az ablak olyan cellák esetén, amelyekben az elítéltek naponta kevesebb, mint 10 órát töltenek el.

Az irányelv megjelenését követően *Michael Frawley* építész, úgy is, mint az ACA Szabványügyi Bizottságának tagja egy cikkben hívta fel a figyelmet az irányelv alkalmazásához kapcsolódó erkölcsi kételyeiről.²⁸ Ebben többek között kifejti, hogy számára a technikailag pontos iránymutatás erkölcsileg elfogadhatatlan. Állítása szerint azt nehéz értelmezni és így számos építész olyan értelmezést kapcsol az iránymutatáshoz, amely a legkevésbé sem humánus, avagy a leginkább költséghatékony. Egyes építészek például arra hivatkoztak, hogy a költségek lefaragása mellett az ablakok hiánya biztonsági megfontolást is szolgál: a fogvatartottak nem tudnak megszökni egy olyan ablakon keresztül, ami nem is létezik.

Frawley cikke nyomán a Szabványügyi Bizottság átdolgozta az irányelvet, megszüntetve a kétértelmű rendelkezéseket. Jelenleg az ablakok alkalmazása már minden cella vonatkozásában kötelező.²⁹

Ugyancsak napjaink fontos kérdése amerikai építészeti körökben a börtönépületek külső megjelenése. Az egyik oldal a végrehajtási intézetek büntető funkciójához egy elrettentő külső megjelenést tart kívánatosnak. Egyesek szerint ez megnyilvánulhat egy

²⁵ Sokak szerint például a szabadidős programok, a sport olyan luxus, amelyet az átlagemberek többsége sem engedhet meg magának, így számos büntetés-végrehajtási intézet csökkentette, illetve felszámolta a sportfelszereléseket és korlátozta a testedzés bizonyos formáit. LENZ, NYGEL: "Luxuries" in *Prison: The Relationship Between Amenity Funding and Public Support*. *Crime and Delinquency* 2012/4, 499–525. pp.

²⁶ E témáról bővebben LINDEMUTH, AMY L.: *Designing therapeutic environments for inmates and prison staff in the United States: precedents and contemporary applications*. *Journal of Mediterranean Ecology* 2007/8, 87–97. pp.

²⁷ Hivatkozta ELTON 2007, 60–61. pp.

²⁸ FRAWLEY, MICHAEL: *Standards for physical plants: when correct is not right*. *Corrections Today* 2000/5, <https://law-journals-books.vlex.com/vid/standards-physical-plants-when-correct-52793293>

²⁹ ELTON 2007, 62. p.

nehézkés és mogorva stílus alkalmazásában, míg mások ezzel nem elégszenek meg, hanem a vizuális elrettentés érdekében a homlokzatot is durva kövekből alkotnák meg. Az ellentábor ugyanakkor fontosnak tartja, hogy a társadalom is közelítsen a börtön mint intézmény felé, ezért egy kellemesebb épületkülsőben gondolkodik. *Elton* szerint mostanában ez utóbbi megközelítés hódít nagyobb teret magának, annál is inkább mivel a zord megjelenés ellenére a bűnözési ráták cseppet sem hanyatlottak. Az a feltevés tehát, hogy a börtönépületek már külső megjelenésükben visszatartó erővel bírnak a bűncselekmények elkövetésétől, nem igazolódott. Jelenleg ezért az építészek olyan külsőkkel kísérleteznek, amelyek jobban elvegyülnek a többi épület között, beleolvadnak környezetükbe.³⁰

Fontos megemlíteni a börtönépületek elhelyezkedésének kérdését is. E tekintetben mind a kellemes, mind pedig az elrettentő épületkülsőket támogatók egyöntetűen a közösségek közelében történő elhelyezés mellett foglalnak állást.³¹ A háttérben meghúzódó okok ugyanakkor igen eltérők: az egyik megközelítés a végrehajtási intézetek számának megkétszerezését tartja szükségesnek és úgy véli, hogy a börtönöket mint a büntetés szimbólumait nem szabad az emberi közösségektől távol felépíteni, az épület által közvetített elrettentő/visszatartó hatással ugyanis minél többen kell, hogy szembesüljenek. A másik oldal indokai a családhoz és a tágabb közösséghez való közelség szükségességét emelik ki.³²

Végül említés szintjén utalhatunk az illemhelyiségek, zuhanyzók számának, elhelyezkedésének dilemmájára, a biztonsági megfontolásokra, az erőszak előfordulását csökkentő építészeti megoldások alkalmazására, a speciális szükségletű (például mozgáskorlátozott vagy időskorú³³) fogvatartottak elszállásolásának problematikájára.

2. Egyesült Királyság

A *Moran – Jewkes* szerzőpáros szerint³⁴ az Egyesült Királyság börtönrendszere a krónikus túlszűfolttsággal, a kábítószer-fogyasztás, a mentális betegségek, az önkárosítás és az öngyilkosságok, a visszaesési mutatók magas rátáival és az ezekhez kapcsolódó pénzügyi és szociális költségekkel jellemezhető. A szökések száma ugyanakkor drámaian visszaesett, köszönhetően részint az építészetnek és a technológiának: a falak egyre magasabbak lettek, a tereket zónákra osztották és megfigyelő kamerákat telepítettek.

A technológiai ellenőrzések fokozódása azon felül, hogy nyomatékossította a magánélet hiányát, további feszültséget eredményezett a fogvatartottak és a személyi állomány

³⁰ ELTON 2007, 63–64. pp.

³¹ Fairweather már 1960-ban megjelent munkájában felhívta arra a figyelmet, hogy bármely jövőbeli fogvatartási intézmény építése esetén nagy hangsúlyt kell helyezni az épület földrajzi elhelyezkedésére elősegítve a családdal való kapcsolattartást, illetve a reintegrációt. FAIRWEATHER, LESLIE: *Prison architecture in England*. *British Journal of Criminology* 1960–61. 345. p.

³² ELTON 2007, 64–65. pp.

³³ E kérdésről bővebben például VIOLET HANDTKE et al.: *Facing the challenges of an increasingly ageing prison population in Switzerland: in search of ethically acceptable solutions*. *Bioethica Forum* 2012/4, 134–141. pp.

³⁴ MORAN, DOMINIQUE – JEWKES, YVONNE: *Linking the carceral and the punitive state: A review of research on prison architecture, design, technology and the lived experience of carceral space*. *Annales de Géographie*, No. 702–703, 2015. 169. p., 174. p.

között, sőt negatívan befolyásolta a személyi állomány és a börtönvezetés kapcsolatát is azáltal, hogy az őrszemélyzet közelebbi ellenőrzését is maga után vonta.³⁵

Elmondható továbbá, hogy az elmúlt két évtized intézetei a költségek, a hatékonyság és a biztonság logikája mentén épültek fel. A legtöbb épület így igénytelen, uniformizált, semmilyen felesleges dekorációt nem tartalmazó külsővel, kevés és kicsiny ablakkal írható le. Belülről pedig nagy hangsúlyt kaptak a függeszkedési pontokat nem tartalmazó építészeti megoldások, ezzel elkerülendő a fogvatartottak önkárosító cselekményeit.

A 2008-as pénzügyi válság nyomán a koalíciós kormány „börtönmodernizációs” programba fogott, amely a kormány megközelítésében 13 stratégiai és gazdaságossági szempontból nem megfelelő intézet bezárását eredményezte.³⁶ A cél gyakorlatilag olyan végrehajtási feltételek megteremtése volt, amelyek a lehető legolcsóbbak, ugyanakkor a legbiztonságosabbak is. A modernizációs program igazolásaként arra hivatkoztak, hogy szignifikáns költségmegtakarítás érhető el azzal, ha a kisebb intézeteket bezárják és a fogvatartottakat nagyobb intézetekben helyezik el. Utaltak továbbá arra, hogy a fogvatartás egymástól nagyon eltérő körülmények között történik, míg az új intézményeknek már egységes követelményeknek kell megfelelniük többek között a zárkák mérete és kapacitása, a fűtés, szellőzés, világítás tekintetében.³⁷

Megemlíthető, hogy a költségeket szem előtt tartva az építkezések tartamát is igyekeztek lerövidíteni, így előregyártott épületelemeket alkalmaztak például az Oakwood-i Intézetnél. A nagy új épületek kapcsán *Moran és kollégái*³⁸ találóan jegyezték meg, hogy ezek a meghatározhatatlan külsejű épületek egyfajta vizuális metaforaként jelenítik meg a közösség empátiájának elvesztését a fogvatartottak irányába.

Anglia vonatkozásában is felvethető tehát a kérdés, hogy az új egyet jelent-e a humánussal?

3. A skandináv országok

A skandináv országok kapcsán végrehajtási szempontból több sajátosságot kell kiemelni. Így egyrészt jellemző a kisméretű börtönök nagy száma,³⁹ amelyek relative ala-

³⁵ MORAN, DOMINIQUE – TURNER, JENNIFER – JEWKES, YVONNE: *Prison design and carceral space*. In: Jewkes, Yvonne – Crewe, Ben – Bennett, Jamie (szerk.): *Handbook on Prisons*. Revised 2nd edition, Routledge, Abingdon, 2016. 127. p.

³⁶ A bezárt intézmények igen sokféleképpen hasznosultak: egy részüket lerombolták, másokat lakóépületté, illetve például az Oxfordi intézetet butik-hotellé alakították át. A Canterbury börtönt az ottani egyetem vásárolta meg és a hallgatók szálláshelyül szolgál. A legérdekesebb talán a Shrewsbury intézmény sorsa, ahová börtön-túrákat szerveznek. JEWKES, YVONNE: *How to build better prison*. The Conversation February 25, 2016. <http://theconversation.com/how-to-build-better-prisons-55174>

³⁷ MORAN, DOMINIQUE – TURNER, JENNIFER – JEWKES, YVONNE: *Becoming big things: building events and the architectural geographies of incarceration in England and Wales*. *Transactions of the Institute of British Geographers* 2016, 41, 419. p.

³⁸ MORAN – TURNER – JEWKES 2016, 126. p.

³⁹ A legtöbb végrehajtási intézettel Svédország rendelkezik (79), míg a legkevesebb Izlandon (6), illetve Finnországban (30) található. <http://www.prisonstudies.org/world-prison-brief-data> (2017. 05. 25.)

csony börtönépítéssel működnek,⁴⁰ és a telítettségi mutató sehol sem haladja meg a rendelkezésre álló férőhelyek számát.⁴¹

Szembevetendő továbbá az ún. nyitott börtönök alkalmazásának gyakorisága. Így Dániában a magyar terminológiával fogház fokozatnak megfeleltethető nyitott börtönök több mint harmadát teszik ki a férőhelyeknek. E börtönök jellemzője a zárt intézetekkel összehasonlítva a nagyfokú szabadság, a nyugodt környezet, a kevesebb biztonsági intézkedés és a társadalomba történő sikeres visszailleszkedést szolgáló programok magas száma. A nyitottság emellett megnyilvánul a külvilágból importált szolgáltatások (egészségügyi ellátás, vallásgyakorlás, oktatás, művelődés), valamint a társadalom felé történő nyitás által is.⁴² A tipikus nyitott börtön lakóhelyisége nagy, rács nélküli ablakokkal ellátott, fa bútorok, színesre festett falak jellemzik. Ezeknél az épületeknél, illetve helyiségeknél tehát az építész feladata olyan környezet kialakítása, megteremtése, ami leginkább hasonlít a szabad életben megszokotthoz.

Talán nem meglepő, hogy a „világ leghumánusabb börtöne” titulust egy skandináv büntetés-végrehajtási intézet érdemelte ki. A 2009-ben épült norvégiai Halden börtön az első olyan intézmény, amely belsőépítészetet alkalmazott, akik a színek pszichikai hatásait figyelembe vevő színesre festett falakat, az IKEA bemutatótermeihez hasonló lakóhelyiségeket terveztek, hosszú vertikális ablakokkal maximálisan kihasználták a természetes fényviszonyokat, köszönhetően annak is, hogy az épület ablakai nincsenek rácsokkal felszerelve. Mindamelllett a humánus börtönkörnyezet abban is visszaköszön, hogy az intézmény egy festői erdőben helyezkedik el.⁴³

Fontos hangsúlyozni, hogy a humánus börtönkörnyezet a skandináv országokban nem kizárólag a nyitott intézmények sajátossága. Noha a zárt börtönöket – összehasonlítva a nyitott intézményekkel – egy korlátozó, megszorító végrehajtási közegeként lehetne jellemezni, még a magas biztonsági fokozatba sorolt intézetekben is megtaláljuk a fogvatartottak kényelmét szolgáló pingpong-asztalokat, a biliárdasztalokat, az akváriumokat, a méretes és jól felszerelt konyhákat, amelyek szinte semmiben sem különböznek a szabad társadalomban fellelhetőktől. A végrehajtás célja ugyanis a skandináv közegben annak elősegítése, hogy a visszailleszkedés a társadalomba, a közösségbe sikeres, eredményes, minél zökkenőmentesebb legyen. A személyi szabadság elvonásán túl e rendszer nem akar büntetni, így igyekszik a fogvatartottakkal emberként bánni és számukra emberhez méltó végrehajtási körülményeket teremteni.

Összehasonlításként a skandináv szemléletben tehát hangsúlyos szerephez jutnak a fogvatartottak, az ő igényeik, szükségleteik is megjelennek a börtönépületek kialakítása során. Ezzel szemben amerikai viszonylatban legkevésbé a rabokhoz igazítják a végrehajtási intézeteket. Ott ugyanis arra a kérdésre, hogy ki az ügyfél, azaz a tervezés, kivi-

⁴⁰ A legtöbb norvég börtön kapacitása például 50–100 fogvatartott befogadását teszi lehetővé. A legnagyobb intézet Oslóban található 392 férőhellyel. UGELVIK 2016, 11. p.

⁴¹ A 2016-os adatok alapján Svédországban a büntetés-végrehajtási intézetek telítettsége 84,2%, Dániában 92,5%, Finnországban 98,4%, Izlandon 89,1%, Norvégiában pedig 89,9% volt. <http://www.prisonstudies.org/world-prison-brief-data> (2017. 05. 25.)

⁴² BAER, LEONARD – RAVNEBERG, BODIL: *The outside and inside in norwegian and english prisons*. Human Geography 2008/2, 211. p.

⁴³ ADAMS, WILLIAM LEE: *Norway Builds the World's Most Humane Prison*. May 10, 2010. <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,1986002,00.html>

telezés során kinek az igényeit, szempontjait kell figyelembe venni, elsődlegesen a megrendelő, illetve az üzemeltető jelölhető meg válaszként. A számításba jöhető kliensek pedig eltérő prioritást képviselnek. Így ha a megrendelő a kormány, akkor alapvető szempontként leginkább a költségek alacsonyan tartása és az épületek minél hosszabb élettartama jön számításba. Az üzemeltető büntetés-végrehajtás oldaláról nézve nagyobb hangsúlyt kap a biztonság és a funkcionalitás. A fogvatartottak igényei, szükségletei tehát ritkán érvényesülnek.

V. Egyszemélyes kontra együttes elhelyezés

A börtönök építéséhez, kialakításához kapcsolódó és egyúttal megkerülhetetlen kérdés a zárkákban/lakóhelyiségekben elhelyezett személyek száma. Shaw megfogalmazásával élve egy jól megtervezett börtön esetében a méret és a biztonság után a következő kritérium a megfelelő egyensúly megteremtése a biztonság és a magánélet között. A fogvatartottaknak tehát szükségük van egy olyan területre, ami csak az övék.⁴⁴

Előljáróban leszögezhető, hogy az egyszemélyes elhelyezés biztosítása viszonylag ritka, aminek legfőbb oka a végrehajtási intézetek befogadóképességében, illetve ahhoz kapcsolódóan a jelentős lélekszámú börtönpopulációban keresendő. A kivételek között ugyancsak a skandináv országok említhetők, amelyek köszönhetően alacsony börtönnépességüknek a fogvatartottak egyszemélyes elhelyezését igyekeznek érvényesíteni.

Ugyancsak az egyszemélyes elhelyezés az általános gyakorlat a holland börtönökben is, ugyanakkor kísérleti jelleggel egy újonnan megépült, csúcstechnológiával felszerelt végrehajtási intézetnél a fogvatartottak hat fős zárkákban való elszállásolását vezették be. Az okok mögött szerepelt egyrészt, hogy csökkenteni szándékoztak a négyzetméterenként fogvatartottakra számított átlagköltséget. Másrészt úgy vélték, hogy miután a fogvatartottak kölcsönösen segítenek majd egymásnak, szocializálódnak, magatartásuk pozitív irányba fog megváltozni, ezáltal pedig kevesebb személyzetre lesz szükség.

Az intézmény működését kiértékelő elemzések⁴⁵ igazolták a feltevést, ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül azt a körülményt, hogy negatívumként az elítéltek magánéletük beszűkülését⁴⁶ emelték ki.⁴⁷

Oroszországban kevés kivételtől eltekintve a kommunális, avagy a fogvatartottak közös elhelyezése a jellemző, amely hosszú múltra tekint vissza. Az 1917-es forradalmat megelőzően például zárkák csak a katonai börtönökben voltak, tekintve, hogy a kényszermunka-táborok és a barakk-modell volt a meghatározó, a zárkákban történő elhelyezést pedig a munkalehetőségek korlátjaként fogták fel.

Napjainkban az orosz végrehajtási rendszernek továbbra is alapelve a fogvatartottak csoportokban történő elhelyezése. *Oleinik* megfogalmazását kölcsönözve⁴⁸ Oroszor-

⁴⁴ SHAW, STEPHEN: *Prison architecture and the politics of reform*. In: Fairweather, Leslie – McConville, Sean (szerk.): *Prison Architecture* Routledge. New York, 2013. 157. p.

⁴⁵ KENIS, PATRICK et al.: *The prison of the future? An evaluation of an innovative prison design in the Netherlands*. *The Prison Journal* 2010/3, 313–330. pp.

⁴⁶ A magánélet hiányát gyakorta szokás a bebörtönzéssel járó fájdalomként, büntetésként leírni.

⁴⁷ KENIS et al. 2010, 325. p.

szágban a szabadságvesztés csoportokban történő végrehajtása teszi a bebörtönzést társadalmivá, ez ugyanis a fogvatartotti társadalom meghatározó formája. A lenini elvet követve a személyi szabadság elvonása nem történhet a társadalomtól izolálva, így vonható párhuzam az együttes elhelyezés és a szovjet lakosság millióinak közösségi, többgenerációs együttélése között. Ebből a megközelítésből ez a fajta élethelyzet nem idegen az orosz emberek számára, ugyanakkor ez a végrehajtás során jelenleg azt jelenti, hogy a lakóhelyiségekben gyakorta 60-150 fogvatartott zsúfolódik össze, jellemzően embertelen körülmények között.⁴⁹

VI. A jövő börtönei

A „milyen lesz a jövő börtöne?” kérdésre adandó válasz úgy vélem továbbra is abban keresendő, hogy a fennálló büntetőhatalom a punitivitás vagy a rehabilitálás mellett állapodik-e meg. Ilyenformán ismételten igazolódni látszik az a felvetés,⁵⁰ hogy a végrehajtási intézetek visszatükrözik azt a társadalmat, amely felügyeli, őrzi őket. Így feltételezhető, hogy a rehabilitáló feltételeknek megfelelő épületbelső többek között maximálisan kihasználja a természetes fény nyújtotta lehetőségeket, biztosítja a természet látványát a rács nélküli ablakok által, lágy bútorokat és színeket használ, esetleg művészeti alkotásokat vonultat fel. A lehetőségekhez mérten tehát egy olyan egészséges, élhető környezetet alakít ki, amely képes lehet csillapítani a stresszt, a feszültséget. Ez a börtönkörnyezet humanizálni akar.

Ezt az ideát tükrözik a megépítés előtt álló izlandi női börtön tervei⁵¹ is: az építészcsoport kifejezetten ügyelt arra, hogy a dizájn ne tükrözze vissza a börtönkörnyezetet. A tervek elkészítését megelőzően fogvatartottakkal, illetve börtönben dolgozó személyekkel beszélgetve vonták le azt a következtetést, hogy a börtönlét legrosszabb eleme maga az érzés, hogy az ember végrehajtási intézetben van. Erre figyelemmel olyan dizájn született meg, amelyben nincsenek sötét helyek, kis zárkák, sötét falak, hanem helyette nyitott tereket álmodtak, természetes anyagokkal dolgoztak. A régi, tipikusnak tekinthető egy nagy épület helyett számos egymáshoz kapcsolódó pavilont terveztek, amelyek egyúttal lehetővé teszik a fogvatartottak elkülönítését is. A homlokzatnál olyan tözegelemek alkalmazásában gondolkodtak, amelyekbe helyi virágokat és fűvet ültetnének annak érdekében, hogy kövessék az évszakok változását és így megtörjék a börtönlét monotonosságát.

Ez a megközelítés meglátásom szerint azt a törekvést igyekszik érvényesíteni, hogy az építész feladata nem kizárólagosan a biztonsági követelmények szem előtt tartása, hanem olyan környezet kialakítása, amely képes lehet pozitívan befolyásolni a benne élő fogvatartottak életét, mindennapjait.

⁴⁸ Hivatkozva MORAN, DOMINIQUE – PALLOT, JUDITH – PIACENTINI, LAURA: *Privacy in penal space: woman's imprisonment in Russia*. Geoforum, vol 47, 2013. 14. p.

⁴⁹ MORAN – PALLOT – PIACENTINI 2013, 14–17. pp.

⁵⁰ JOHNSTON, NORMAN: *Forms of constraint: a history of prison architecture*. University of Illinois Press, Champaign, 2000. Hivatkozva GRANT, ELIZABETH – JEWKES, YVONNE: *Finally fit for purpose: the evolution of australian prison architecture*. The Prison Journal March 2015. 1. p.

⁵¹ Female Prison in Iceland. <https://architizer.com/projects/female-prison-in-iceland/>

A punitív büntetészempléletet képviselő országokban a börtöndizájn feltehetőleg továbbra is alárendelt szerepet kap a biztonság és a költségek féken tartásának kritériumai mögött. Magas falak, szögesdrótok, rácsos ablakok jelzik a külvilág számára az intézmény funkcióját. Nem lesznek ritkák, avagy meglepőek az olyan megnyilatkozások, amelyek szerint a börtönkörnyezetben fák és virágok ültetése egyrésztől szükségtelen, másrésztől biztonsági kockázatot jelent, mivel a fák megzavarhatják a kilátást, a növények pedig alkalmasak lehetnek csempészáru elrejtésére.⁵²

Tekintettel arra, hogy a punitív büntetészemplélet a börtönnépesség további növekedését eredményezi, amennyiben az építészet asszisztál a túlszűfolt végrehajtási környezet megteremtésében többek között még szűkebbre szabott életterek, sötét, levegőtlen helyiségek kialakításával, az szükségszerűen vezet a fogvatartottak körében a feszültség, az agresszivitás fokozódásához.

Messzemenőig egyetértve Wenerrel,⁵³ egyfajta végső összegzésként elmondható, hogy a börtönkörnyezet a nyilvánvaló funkciója mellett megjelenít egy burkolt megközelítést is, nevezetesen kifejezi azt, hogy a kik is a fogvatartottak a tervezők és az őket megbízók képzetében.

⁵² A fenti megállapítás egy börtönépítéssel készült interjúból származik. Hivatkozva JEWKES, YVONNE – MORAN, DOMINIQUE: *The paradox of the „green” prison: Sustaining the environment or sustaining the penal complex?* Theoretical Criminology 2015/4, 459. pp.

⁵³ WENER 2012, 7. p.